

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

Σλαβικοί λαοί στα Βαλκάνια, 15ος-18ος αι.

Ενότητα 3: Εκχριστιανισμός και εμφάνιση
σλαβικών Εκκλησιών στα Βαλκάνια

Ελένη Γκαρά

Επίκουρη Καθηγήτρια

Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας

Μυτιλήνη, 2014

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Πίνακας περιεχομένων

1. Στόχοι ενότητας	4
2. Περιεχόμενο ενότητας	4
3. Εκχριστιανισμός των βαλκάνιων Σλάβων	5
3.1 Βυζαντινή επικράτεια	5
3.2 Κύριλλος, Μεθόδιος και οι μαθητές τους.....	6
4. Σλαβικές Εκκλησίες μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Ρώμης	8
4.1 Κροατία και Δαλματία.....	8
4.2 Βουλγαρία και Σερβία	8
4.3 Βοσνία-Ερζεγοβίνη	9
5. Επιλεγμένη βιβλιογραφία	10

1. Στόχοι ενότητας

Αντικείμενο της ενότητας αποτελεί η διάδοση του χριστιανισμού στους νοτιοσλαβικούς πληθυσμούς, εντός και εκτός της βυζαντινής επικράτειας, καθώς και η εμφάνιση ιδιαίτερων σλαβικών Εκκλησιών κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους.

2. Περιεχόμενο ενότητας

- Εκχριστιανισμός των βαλκάνιων Σλάβων: Πότε ασπάστηκαν τον χριστιανισμό οι σλαβικοί πληθυσμοί που εγκαταστάθηκαν στα Βαλκάνια και ποιοι παράγοντες συνέβαλαν σε αυτό; Ποια ήταν η σημασία της ιεραποστολικής δράσης των Κυρίλλου και Μεθοδίου και των μαθητών τους;
- Σλαβικές Εκκλησίες μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Ρώμης: Πώς οργανώθηκαν και πού υπήχθησαν εκκλησιαστικά οι νεοσύστατες «σλαβικές» επισκοπές; Ποιες ήταν οι συνέπειες του ανταγωνισμού των πατριαρχείων Ρώμης και Κωνσταντινούπολης για τον έλεγχο των σλαβικών Εκκλησιών;

3. Εκχριστιανισμός των Βαλκάνιων Σλάβων

Η εκκλησιαστική ιστορία των μεσαιωνικών Βαλκανίων είναι στενά συνυφασμένη με τους πολιτικούς ανταγωνισμούς και τις διακρατικές συγκρούσεις: την προσπάθεια των Φράγκων –αργότερα των Ούγγρων– να επεκτείνουν την επιρροή τους στην Παννονία και τα Βαλκάνια, την αντιπαράθεση πάπα και αυτοκράτορα, Κωνσταντινούπολης και Ρώμης, αλλά και τις προσπάθειες ανεξαρτητοποίησης των σλάβων ηγεμόνων. Η συμπλοκή αυτών των παραγόντων είναι εμφανής σε όλες τις εξελίξεις που έχουν σχέση με τα εκκλησιαστικά ζητήματα, γεγονός που καθιστά την εκκλησιαστική ιστορία των μεσαιωνικών σλαβικών κρατών όχι μόνο εξίσου πολύπλοκη με την πολιτική τους ιστορία αλλά οργανικό της τμήμα.

Οι Σλάβοι, την εποχή της μετανάστευσής τους στη Βαλκανική, ήταν παγανιστές. Δεν κατασκεύαζαν είδωλα ούτε είχαν ναούς, αλλά πίστευαν σε θεούς που έλεγχαν τα στοιχεία της φύσης, καθώς και σε πνεύματα του νερού και των δασών. Ισχυρότερο θεωρούσαν τον θεό του κεραυνού, τον Πίριν. Εκδήλωναν την πίστη τους και επικαλούνταν –ή εξευμένιζαν– τους θεούς τους με τελετές και δρώμενα, και αποτέφρωναν τους νεκρούς τους.

Στις αρχές του 6ου αιώνα, εποχή που εμφανίζονται οι πρώτοι σλάβοι επιδρομείς στα βυζαντινά εδάφη, η Βαλκανική Χερσόνησος έχει σε μεγάλο βαθμό εκχριστιανιστεί. Τα μέτρα κατά των εθνικών που παίρνει ο Ιουστινιανός (527-65) επιφέρουν την πλήρη παρακμή των παλαιών θρησκειών, αν και μεμονωμένοι ειδωλολατρικοί θύλακες θα συνεχίσουν να υπάρχουν για πολύ ακόμη. Την πορεία του εκχριστιανισμού στη Βαλκανική ενδοχώρα θα ανασχέσουν οι σλαβικές εγκαταστάσεις, καθώς στις περιοχές των σκλαβηνιών υπερισχύει ο παγανισμός. Για τον πλήρη εκχριστιανισμό των Σλάβων της Βαλκανικής θα περάσουν αιώνες· διάσπαρτοι παγανιστικοί πληθυσμοί θα εξακολουθήσουν να υπάρχουν μέχρι τις αρχές του 11ου αιώνα στο νότιο και μέχρι πολύ αργότερα στο βόρειο μισό της Βαλκανικής.

3.1 Βυζαντινή επικράτεια

Ο εκχριστιανισμός των Σλάβων στις περιοχές που βρίσκονταν υπό τον άμεσο έλεγχο της Κωνσταντινούπολης είναι αναπόσπαστα δεμένος με την προσπάθεια των βυζαντινών αυτοκρατόρων να θέσουν τους νέους κατοίκους υπό πλήρη έλεγχο και να τους μετατρέψουν σε νομιμόφρονες υπηκόους της αυτοκρατορίας. Παράλληλα με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, τις μετοικεσίες και τα άλλα κατασταλτικά μέτρα έναντι των απείθαρχων πληθυσμών, αλλά και την ανάδειξη νομιμοφρόνων σλάβων αρχόντων –τόσο εκχριστιανισμένων όσο και παγανιστών– σε κρατικά αξιώματα, η Εκκλησία ανέπτυξε έντονη προσηλυτιστική δράση στις σκλαβηνίες.

Δεν υπάρχουν στοιχεία που να μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε με ακρίβεια την πορεία εκχριστιανισμού των σλαβικών πληθυσμών στα εδάφη που βρίσκονταν υπό τον άμεσο έλεγχο της Κωνσταντινούπολης. Βέβαιο είναι ότι όσοι ήταν

εγκαταστημένοι σε δυσπρόσιτες και απομονωμένες περιοχές εκχριστιανίστηκαν τελευταίοι. Στην Πελοπόννησο, για παράδειγμα, οι φυλές των Μηλιγγών και των Εζεριτών (οι μεν ζούσαν στη δυτική πλαγιά του Ταυγέτου και οι δε στις εκβολές του Ευρώτα) ήταν ακόμη παγανιστικές στα τέλη του 10ου και τις αρχές του 11ου αιώνα, εποχή της ιεραποστολικής δράσης και των μεταθανάτιων θαυμάτων του οσίου Νίκωνα του Μετανοείτε († περ. 1005). Η παρατήρηση του Νίκου Οικονομίδη για τη Λακωνία του 10ου-11ου αιώνα περιγράφει με περιεκτικό και εύστοχο τρόπο την κατάσταση στο μεταίχμιο του εκχριστιανισμού και έχει γενικότερη ισχύ για τους πρώτους αιώνες μετά την εγκατάσταση των Σλάβων:

«Στις πόλεις επικρατεί ο βυζαντινός/χριστιανικός πληθυσμός ενώ στην ύπαιθρο υπάρχουν πληθυσμοί ανάμικτοι ή και συμπαγώς σλαβικοί, που διατηρούν την ειδωλολατρεία ή ορισμένες εκφάνσεις της. Άλλωστε και στους ελληνικούς πληθυσμούς θα πρέπει να υπήρχαν άνθρωποι, που δεν είχαν τελείως λησμονήσει την ειδωλολατρεία [...] και μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι η νέα θρησκεία [ο Χριστιανισμός] θα καθυστέρησε να εμπεδωθεί και ότι η επέκτασή της στα ορεινά θα καθυστέρησε ακόμη περισσότερο.»¹

3.2 Κύριλλος, Μεθόδιος και οι μαθητές τους

Η επιρροή των εκκλησιαστικών αρχών και των μοναστικών ιδρυμάτων στον χώρο εκτός αυτοκρατορικού ελέγχου ήταν αντιθέτως πολύ περιορισμένη. Χριστιανικοί πληθυσμοί και εκκλησιαστική οργάνωση συνέχισαν να υπάρχουν σε διάφορες περιοχές, ακόμα και μετά το πέρασμά τους υπό την εξουσία των Βουλγάρων (Μοισία) ή των παγανιστών Αβάρων (Δαλματία). Οι χριστιανοί όμως είχαν υποφέρει πολύ από επιδρομές και πολέμους· με την απομάκρυνση των περιοχών αυτών από το αυτοκρατορικό κέντρο, η επιρροή του χριστιανισμού περιορίστηκε στα λιγοστά αστικά κέντρα, χωρίς ιδιαίτερη διείσδυση στη σλαβόφωνη ενδοχώρα.

Ο εκχριστιανισμός των Σλάβων και η ιεραποστολική δράση σε αυτές τις περιοχές συνδέεται με το έργο των μαθητών του Κυρίλλου και του Μεθοδίου. Οι δύο αδελφοί, οι οποίοι αναγνωρίστηκαν από νωρίς ως «ιεραπόστολοι των Σλάβων» και αγιοποιήθηκαν, ηγήθηκαν μιας επίσημης βυζαντινής ιεραποστολής στο βασίλειο της Μεγάλης Μοραβίας στην Κεντρική Ευρώπη το διάστημα 863-85. Στο πλαίσιο της αποστολής μεταφράστηκαν τα λειτουργικά κείμενα σε μια εν πολλοίς επινοημένη σλαβική γλώσσα, για την οποία χρησιμοποιήθηκε ένα ιδιαίτερο αλφάβητο που αργότερα ονομάστηκε «γλαγολιτικό». (Είναι διαφορετικό από το επονομαζόμενο «κυριλλικό».)

Αν και στόχος του Βυζαντίου ήταν να συγκροτηθεί μία εκκλησιαστική ιεραρχία υπό τη δικαιοδοσία του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, τελικά δημιουργήθηκε μια ανεξάρτητη δομή με τον Μεθόδιο επικεφαλής, η οποία αναγνωρίστηκε από τον

¹ Ν. Οικονομίδης, «Όψιμη ιεραποστολή στη Λακωνία». Στο Β. Κόντη (επιμ.), *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 4ος-15ος αι.*, Αθήνα: ΙΒΕ/ΕΙΕ, 2004, 29-35: 34-35.

πάπα Ρώμης. Η μοραβική αυτή Εκκλησία δεν άντεξε στην πίεση των φράγκων κληρικών αντιπάλων τους. Μετά το θάνατο του Μεθόδιου (885) οι μαθητές του εκδιώχθηκαν και κατέληξαν να εγκατασταθούν στη Βουλγαρία, τη δαλματική Παννονία και τη Βοσνία, όπου και συνέχισαν το ιεραποστολικό και συγγραφικό τους έργο. Οι σημαντικότεροι ήταν οι άγιοι Κλήμης και Ναούμ, οι οποίοι έδρασαν στη Βουλγαρία (Αχρίδα και Πλίσκα). Στον Κλήμη αποδίδεται η επινοήση του λεγόμενου «κυριλλικού» αλφαβήτου, εξέλιξη του γλαγολιτικού, ενώ το μοναστήρι που έχτισε στην Αχρίδα θα αναδειχθεί σε μείζων θρησκευτικό και πνευματικό κέντρο, όπου θα καλλιεργηθεί η εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα και γραμματεία.

Το έργο των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου και των μαθητών τους υπήρξε καθοριστικής σημασίας για τους σλαβικούς λαούς, κυρίως επειδή δημιούργησε μια ξεχωριστή σλαβονική λειτουργική παράδοση με ιδιαίτερη γραφή, η οποία αποτέλεσε τη βάση των λόγιων σλαβικών πολιτισμών. Όπως επισημαίνει ο Αλεξάντερ Αβενάριους,

«[η] μακροπρόθεσμη και γεωγραφικά εκτεταμένη δράση του κυριλλο-μεθοδιανού πολιτισμού κατέστη δυνατή, κυρίως επειδή προχώρησε ανεξάρτητα από το βυζαντινό και φυσικά από το δυτικό σχέδιο πολιτισμού. Επικράτησε δηλαδή ο εθνικός γλωσσικός χαρακτήρας της πολιτισμικής δράσης, η αναγνώριση της σλαβικής γλώσσας, όχι μόνο ως γλώσσας της ιεραποστολής, αλλά και της λειτουργίας, της γραμματείας και της συνδεδεμένης μ' αυτήν υψηλής εκτίμησης του ρόλου της παιδείας στην κοινωνία.»².

² Α. Avenarius, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός και οι Σλάβοι*, μτφρ. Α. Δεληκάρη, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα, 2008: 368.

4. Σλαβικές Εκκλησίες μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Ρώμης

Την εποχή της μετακίνησης των Σλάβων, το δυτικό και νότιο τμήμα της Βαλκανικής Χερσονήσου (η επαρχία του Ιλλυρικού) υπαγόταν εκκλησιαστικά στη Ρώμη, ενώ το ανατολικό (από τον μέσο ρου του Δούναβη και τον Νέστο μέχρι τον Βόσπορο και τη Μαύρη Θάλασσα) στην Κωνσταντινούπολη. Στις αρχές του επόμενου αιώνα (732/3) το Ιλλυρικό αποσπάται από τη Ρώμη· έκτοτε σχεδόν όλη η Βαλκανική, με εξαίρεση τα δαλματικά παράλια, περνά υπό τη δικαιοδοσία της Κωνσταντινούπολης.

Η επιρροή της Ρώμης όμως συνεχίζει να γίνεται αισθητή και τους επόμενους αιώνες. Ο εκχριστιανισμός των πληθυσμών στα νέα κράτη που δημιουργούνται στο βόρειο τμήμα της Βαλκανικής θα γίνει αντικείμενο ανταγωνισμού μεταξύ των δύο πατριαρχείων, τα οποία βρίσκονται ήδη σε τροχιά σύγκρουσης. Η εκκλησιαστική και πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ του πάπα και των βυζαντινών αρχών θα κορυφωθεί με το σχίσμα του Φωτίου (863-67) και θα οδηγήσει σε οριστική ρήξη με το μεγάλο σχίσμα του 1054. Η αντιπαράθεση αυτή δεν είναι μόνο εκκλησιαστική αλλά και πολιτική: η υπαγωγή στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως σηματοδοτεί την ένταξη στη σφαίρα επιρροής του Βυζαντίου, ενώ η υπαγωγή στη Ρώμη συνδέεται με την επέκταση της επιρροής των φράγκων βασιλέων, οι οποίοι στηρίζουν τον πάπα.

4.1 Κροατία και Δαλματία

Καταρχήν ο εκχριστιανισμός φαίνεται να προχωρά ταχύτερα μεταξύ των Κροατών. Οι περιοχές εγκατάστασής τους βρίσκονται σε μια διαμφισβητούμενη πολιτικά και εκκλησιαστικά ζώνη: αν και θεωρητικά υπάγονται στη Ρώμη, όπου –και όποτε– οι βυζαντινοί αυτοκράτορες είναι σε θέση να επιβάλουν την εξουσία τους ή να επεκτείνουν την επιρροή τους, η εκκλησιαστική δικαιοδοσία περνά στην Κωνσταντινούπολη. Για ένα διάστημα μάλιστα (περ. 860-925) θα υπάρξει και ιδιαίτερη κροατική Εκκλησία, υπαγόμενη στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, με έδρα την πόλη Νιν. Η υποχώρηση της βυζαντινής δύναμης στα βορειοδυτικά Βαλκάνια στις αρχές του 10ου αιώνα σηματοδοτεί και την κατίσχυση της Ρώμης στις κροατικές περιοχές (η Δαλματία ανήκε ήδη εκκλησιαστικά στη Ρώμη). Η εκκλησιαστική αυτή διχοτόμηση των Βαλκανίων, η οποία μετά το μεγάλο σχίσμα του 1054 πήρε το χαρακτήρα διάσπασης μεταξύ Καθολικισμού και Ορθοδοξίας, παραμένει ως τις μέρες μας.

4.2 Βουλγαρία και Σερβία

Για τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων τομή αποτέλεσε η βάπτιση του ηγεμόνα Βόρη το 865, με ανάδοχο τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Μετά από πέντε χρόνια διαπραγματεύσεων του Βόρη τόσο με την Κωνσταντινούπολη όσο και με τη Ρώμη, ιδρύθηκε ιδιαίτερη βουλγαρική Εκκλησία με επικεφαλής αρχιεπίσκοπο υπαγόμενο

στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Η τύχη της βουλγαρικής Εκκλησίας τους επόμενους αιώνες θα συμβαδίσει με εκείνη του βουλγαρικού κράτους· μάλιστα θα αναβαθμιστεί σε ανεξάρτητο πατριαρχείο τον 10ο αιώνα (περ. 918-71), εποχή ισχυροποίησης των Βουλγάρων έναντι του Βυζαντίου, και ξανά το 1234, σε μια εποχή που η Βυζαντινή Αυτοκρατορία βρίσκεται διαλυμένη από το πλήγμα της Δ΄ Σταυροφορίας.

Οι Σέρβοι, οι οποίοι έχουν εκχριστιανιστεί μέχρι τα τέλη του 9ου αιώνα, αποκτούν επίσης ιδιαίτερη Εκκλησία στον απόηχο της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους. Το 1219 δημιουργείται αυτοκέφαλη σερβική αρχιεπισκοπή, υπαγόμενη όμως στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως (από τις αρχές της δεκαετίας του 1250 η έδρα της θα βρίσκεται στο Πετς [Ιπέκιο]). Το 1346, επί Στέφανου Δουσάν, εποχή της μεγαλύτερης ισχύος του σερβικού βασιλείου, η σερβική Εκκλησία θα αυτοανακηρυχθεί σε πατριαρχείο (πατριαρχείο Ιπεκίου).

4.3 Βοσνία-Ερζεγοβίνη

Τελευταίοι φαίνεται ότι εκχριστιανίζονται οι πληθυσμοί στις περιοχές της Βοσνίας, οι οποίες ανήκουν στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία της Ρώμης. Στα μέσα του 13ου αιώνα, υπό την πίεση των Ούγγρων βασιλέων, η έδρα της βοσνιακής επισκοπής θα μεταφερθεί από τη Δαλματία στην υπό ουγγρικό έλεγχο Σλαβονία, στο Ντιάκοβο. Αν και οι Ούγγροι έλπιζαν να ενισχύσουν έτσι την επιρροή τους στη Βοσνία, το αποτέλεσμα ήταν εντελώς αντίθετο: η ντόπια βοσνιακή Εκκλησία αποσχίστηκε από τη Ρώμη και ακολούθησε ανεξάρτητη πορεία. Το 1342 εγκαθίσταται στη Βοσνία το τάγμα των Φραγκισκανών και, με την υποστήριξη των ηγεμόνων, προωθεί τον Καθολικισμό στη χώρα.

Τις παραμονές της οθωμανικής κατάκτησης, ο πληθυσμός της Βοσνίας ήταν διαιρεμένος θρησκευτικά. Εκκλησιαστικά το βασίλειο υπαγόταν στο πατριαρχείο Ρώμης, εκτός από το Χουμ (Ερζεγοβίνη) που ανήκε στην ορθόδοξη σερβική Εκκλησία. Ο καθολικός επίσκοπος έδρευε στο ουγγρικό Ντιάκοβο, ενώ παράλληλα συνέχιζε να υπάρχει η βοσνιακή Εκκλησία, που είχε όμως αποσχιστεί από τη Ρώμη. Καθολικός κλήρος υπήρχε στις δαλματικές περιοχές και στα φραγκισκανικά μοναστήρια του βασιλείου, ορθόδοξος στην Ερζεγοβίνη, ενώ στην αγροτική ενδοχώρα επικρατούσε η ντόπια βοσνιακή Εκκλησία. Η κατάσταση αλλάζει στη διάρκεια του 15ου αιώνα. Τη δεκαετία του 1430 χτίζονται πολλά νέα καθολικά μοναστήρια υπό την αιγίδα των βόσνιων ηγεμόνων και της αριστοκρατίας. Το 1459, στο πλαίσιο των προσπαθειών του για τη σύμπληξη μιας αντιοθωμανικής συμμαχίας υπό την αιγίδα του πάπα, ο βόσνιος βασιλιάς προχωρά στην κατάλυση της βοσνιακής Εκκλησίας και των μοναστηριών της.

5. Επιλεγμένη Βιβλιογραφία

- Avenarius, Alexander, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός και οι Σλάβοι*, μτφρ. Α. Δεληκάρη, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα, 2008.
- Curta, Florin, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 2006.
- Γόνης, Δημήτριος Β., *Ιστορία των ορθοδόξων εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα: Αρμός, 2001.
- Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη, Γιάννα, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων: Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό τους*, Αθήνα, 2004.
- Μαλιγκούδης, Φαίδων, *Σλάβοι στη μεσαιωνική Ελλάδα*, 2η επαυξημένη έκδοση, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 2013.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μαρία, *Οι Βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1992.
- Τρίτος, Μιχαήλ, *Ιστορία και σύγχρονος βίος των σλαβικών και λοιπών ορθοδόξων εκκλησιών*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 2012.